

TAGÁNYI ZOLTÁN

A TÁRSADALMI FORMÁCIÓ MÓDSZERTANI ÉS ELMÉLETI KUTATÁSA AZ NDK-BAN

(Gesellschaftsformation in Theorie und Geschichte. Auswahl von Arbeiten Ernst Hoffmanns anlässlich seines 70. Geburtstages. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt Universität zu Berlin. Berlin, 1983, 245; Gesellschaftstheorie und geschichtswissenschaftliche Erklärung. Herausgegeben von Wolfgang Küttler. Akademie Verlag, Berlin, 1985, 398.)

A történettudomány leíró, ideografikus, faktográfiai tudomány, ennek ellenére azonban megfigyelhető, nyugaton és keleten egyaránt, a tények egyszerű leírásán túl az általános törvényszerűségek feltárásának igénye. Ezt a kérdést még érdekesebbé teszi az a tény, hogy a két német állam tudósai között kibontakozó belnémet párbeszéd és az ilyen jellegű viták az utóbbi időkben ugyancsak megélnékültek. A rendelkezésünkre álló történetelméleti és módszertani munkák alapján nagyon érdekes kép bontakozik ki előttünk. Az NSzK tudományában a történetírás és annak elmélete művelése esetében nagyon erős szociológiai hatásokat figyelhetünk meg. Az amerikai szociológiai orientáció következtében egy sor olyan szociológiai elméleti elem és gondolat került be, mint pl. az egykori francia pozitívizmus ok-okozati viszonya, a kauzalitás törvényszerűségei. A cselekvésemélet doktrínái is általánossá váltak, vagyis az emberi cselekvés és ezzel együttjáróan a nyelvi kommunikáció révén, szociológiai nyelven szólva, interakciók figyelhetők meg. A francia pozitívizmusból kisarjadó amerikai szociológiai elmélet az NSzK tudományában olyan tendenciákat keltett életre, melyek szerint az emberi társadalom és annak törvényszerűségei a természeti világ és a természeti tudományok törvényszerűségeivel vethetők össze, vagyis az összehasonlító biológizmus gondolata is megjelenik. Ezen elképzelés szerint a mozgási és fejlődési törvényszerűségek, melyek az emberi társadalmakban jelentkezők, a biológiai és általában a természeti törvényszerűségekkel vethetők össze. Szintén ilyen jellegű összehasonlítás eredményeként, a természeti világ biológiai sejtekből, elemekből, vagy molekulákból való anyagképződése figyelhető meg úgy, hogy a sejtek egy rendszert alkotnak.

Az ilyen jellegű tudományos interpretációk nemcsak az amerikai gondolati áramlatok követelményeinek felelnek meg, hanem az angol kulturális és strukturális funkcionalizmus hagyományából is merítenek. A természet-

tudományi összehasonlítás következtében, főleg az anyag szerkezetének stabilitása miatt úgy tűnt, hogy az NSzK tudománya lemondott a társadalmi fejlődési folyamatok, a társadalmi evolúció és a társadalmi formációk elméletének kutatásáról. Ez abszurdnak tűnhet, annak ellenére, hogy Habermas hatására a cselekvésfilozófia kategóriái alkalmazása esetében egyesek, pl. Klaus Eder is önkéntelenül, de belebotlik a társadalmi evolúció és ezzel együtt a társadalmi formációk egymást követő láncolata jelenségébe. Az NSzK-beli társadalom- és történettudományi elmélethez hasonlóak az NDK-ban is megfigyelhetők. Felmerülhet a kérdés, hogy a társadalmi formáció és általában a történetelmélet területén melyek azok a mozzanatok az NDK tudományosságában, melyek indokolttá teszik ennek a két NDK-beli tanulmánykötetnek a bemutatását.

Az NDK tudományában Ernst Hoffmann tevékenysége alapján a marxi formációelmélet igen erős pozíciói figyelhetők meg, annak ellenére, hogy a formációelmélet kérdéseiről mindig is olvashattunk és olvashatunk. (A marxizmus ezen tudományelméletet formáló erejét még további más elméleti és rendszertani elemekkel igyekeznek a történetírásban megerősíteni.) Mint említettük: a történettudomány ideográfiai, faktográfiai, vagyis egyedi tényeket feltáró tudomány és ennek következtében nagyon nehéz általános törvényszerűségeket feltárni, annak ellenére, hogy a régi német hagyományok alapján és az Engels-i természetfilozófia és annak dialektíája révén hasonló kiindulási pontok lehetőségei adva vannak az NDK tudományában. Az NSzK tudománya az amerikai pragmatizmus és ennek révén a francia pozitívista filozófiából kiindulva az NDK egykori általánosan német természetfilozófiai, természetdialektikai törekvéseivel találkozik és így ennek eredményeként a francia pozitívizmus és az angolszász strukturális és funkcionális iskola a marxi társadalmi formációelmélethez is kapcsolódhat. Így a marxista formációelmélet figyelembevételével együtt a régi német hagyományokból, és így a természetfilozófia gondolatvilágából kiindulva, majd pedig ugyanakkor az NSzK-beli szociológiai elméleti hangvételt figyelembe véve és ezt alkalmazva, új elméleti perspektívák jelentek meg az NDK történettudománya elméletében. Ilyenek pl.: az ok–okozati viszony, a kauzalitás törvényszerűségének figyelembevétele; a faktográfiának, másként az ideográfiának hadat üzenve a logikai indukció módszerének alkalmazása helyett a logikai dedukció eljárása; a kutatás kezdetén felállított hipotézist kell a tényekkel összevetve igazolni. Továbbiakban a strukturális és funkcionális iskola tézisei alkalmazása következtében az emberi igények kielégítésének a kérdése a gazdasági és társadalmi fejlődés egyes korszakaiban; majd – szintén a strukturális és funk-

cionális iskola követelményeinek megfelelően – az összehasonlító vizsgálati módszer is megjelenik. Ezzel együtt, az organikus összehasonlítás következtében a társadalmi tények statikus leírásával szemben adva van a társadalmi dinamika és mozgás jelenségeinek feltárása és ennek eredményeként az NDK-beli történészek fogalmi eszköztárában a statisztikusan leíró szinchroniával szemben a társadalmi dinamizmusokat összehasonlító eszközökkel vizsgáló diachronia módszertani és elméleti eszköze is megjelenik. Továbbiakban az is figyelmet érdemel, hogy a hagyományos, marxi interpretációjú cselekvésemélet kontinuitása mellett olyan törekvések figyelhetők meg, melyek az NSzK tudományának cselekvéseméleteihez igyekeznek közelíteni.

Felmerülhet a kérdés: miben lelhető annak a magyarázata, hogy az NDK tudománya, a klasszikus német természetfilozófia útmutatásaiból kiindulva, miért alkalmazza a jelzett gondolati eszközöket? Erre a válasz világos és egyértelmű lehet. Az NDK-ban is létezik – legalábbis gondolati elemeit figyelembe véve – a reformszocializmus. Az új gazdasági tendenciáknak megfelelően megjelenik a kisárutermelés és így a történeti folyamatok megvilágítása ennek a megindoklását is szükségessé teszi. A polgári tudomány marxista jellegű eredményeihez hasonlóan a kisárutermelői szocializmust és elsősorban magát a kisárutermelést pl. már a neolitikus agrárforradalomig, a kisárutermelői paraszti gazdaság kialakulása idejéig vezetik vissza, sőt mi több: a kisézri neolitikum idejétől kezdődően az ebben az időszakban kialakult keleti despotikus államra vonatkozóan is alkalmazzák a konszenzus elméletét. Ez utóbbi gondolat csak Ernst Hoffmann munkáiban található meg, azonban a kisárutermelői szocializmusnak és annak elméletének kialakítása a kisárutermelés eredetének és kezdetének feltárása révén mind a két tanulmánykötetben fellelhető.

A két munka közül az első, Ernst Hoffmann tanulmánya különösen a marxista társadalmi formáció vizsgálata szempontjából érdekes, míg a Wolfgang Küttler által szerkesztett második tanulmánykötet jobbára azt példázza, hogy a formációelmélet kutatása esetében milyen logikai és főleg elméleti módszerek alkalmazhatók.

Ernst Hoffmann a marxi hagyományoknak megfelelően elsősorban a hominid evolúció szemszögéből vizsgálja az emberi társadalom fejlődéstörténetét, vagyis azt mutatja be, hogy az ember miként különült el a természet világtól, miként egyenesedett fel, miként vett eszközt a kezébe és táplálékát miként készítette el tűz segítségével és a kezdetleges gazdaság munkatársulási követelményeinek megfelelően miként kezdett el beszélni (kommunikálni) más embertársaival. A törzsi, vagy pontosabban a hordatársadalmak esetében

az ősközösségi kifejezést alkalmazza, vagyis a vadászterületek a hordák, illetve a törzsek közös tulajdonát képezik. Azonban Hoffmann jelzi, hogy már ebben a kezdetleges fázisban egyenlőtlenségek jelenhettek meg, ugyanis az ásóbot a nők esetében, a nyíl pedig a férfiak kezében személyi tulajdont képezhetett és ugyanakkor a vadászat eredményességétől függően az egyes egységek, vagy ideiglenes család jellegű csoportosulások között egyenlőtlenségek jöhettek létre.

Ernst Hoffmann írásai alapján jól látható és ő is arra helyezi a fő hangsúlyt, hogy a neolitikus forradalommal együtt a város és a falu, valamint a családon belüli munkamegosztás kialakulása révén egyrészt megjelenik a kisárutermelői jegyekkel rendelkező parasztság a falun, és ezzel együtt a paraszt a mezőgazdasági érték többletet a városon élő despota számára kénytelen megtermelni. A kisárutermelői parasztság és a mezőgazdaság kialakulása következtében a paraszt a termelés alapfigurájává válik, majd továbbiakban az orientális despotizmus miatt a városon élő keleti despota és az abszontista földbirtokos éli fel a mezőgazdasági érték többletet, vagy halmozza fel templomgazdaságában. Ezzel egyidőben a városon kialakul a kézműipar, mely elsősorban az orientális despota és az abszontista földbirtokosok számára a luxus-cikkeket is megtermeli.

Ezekben a korai mozzanatokban nemcsak a parasztság kisárutermelői forradalmát látja, hanem ezzel együtt felismeri a keleti despotizmus kialakulását, noha a korábban mások által propagált ázsiai termelési mód fogalmát nem tartja használhatónak és alkalmazhatónak. Ez a fajta munkamegosztás a gazdasági és társadalmi fejlődés más fokozatai esetében is megfigyelhető; az antik világban az önellátásra berendezkedő ergasztérion jellegű termelői üzem, melyben rabszolga, félig rabszolga vagy félig szabad elemek is dolgozhattak. Így ezen üzem kis részes parcellát művelő elemek termelői szolgáltatásának kontinuitása a későbbi barbarikumi korszakokban is megfigyelhető, az abszontista földbirtokos számára luxus életmódot és fogyasztást biztosítva. Ebben a késő barbarikumi korszakban elsősorban a kisparaszi szervezetű termelői forma révén nemcsak a luxusfogyasztás folytonosságát látja a szerző, hanem általában a kisparaszi termelési forma győzelmét, melyet a neolitikum korszakától kezdve tud kimutatni. A kisparaszi termelési forma győzelmét és annak általánosságát még úgy is megfigyelhetjük a szerzőnél, hogy pl. Jütlandon és Schleswig-Holstein területén – állítása szerint – már az i. e. 4. században kisparaszi termelést lát és az igaközösség az egyedüli közösségi forma és munkakooperáció. Így tehát egyrészt Ernst Hoffmann írásaiban – a neolitikus agrárforradalomtól kiindulóan – a kisparaszi és a kisárutermelői

formáció győzelmét és általánossá válását jelzi, de ugyanakkor a szükségletek és igények kielégítésének követelményeivel kapcsolatban megjelenik a luxusfogyasztás is. A mezőgazdasági és a kézműves kisipari termelés elkülönülése, – amit szintén a neolitikus korszaktól kezdődően vezet le – a későbbiek folyamán is megfigyelhető, ugyanis a mezőgazdasági földművelés tevékenységétől elkülönülten a 11. és 12. század korszakára alakul ki egyes területeken a Grundherrschaft és annak Fronhof-ja, mely számára a földművelésen túl még kézművesek is kötelesek munkaszolgáltatásokat végezni. A 12. századi telepítési mozgalmaktól kezdődően a mezőgazdasági termeléstől elkülönülten jelentkezik soltési ipartelepítés, elsősorban malmok, fűrészmalmok, majd pedig a hámoroknak a falun történő alapítása révén. Ez a fajta munkamegosztás a céhes városi ipar kialakulásakor is látható, mely végül is a holland kereskedőtöke kihelyezése, decentralizált manufaktúrája jelenségéig vezet el bennünket.

A második tanulmánykötet elsősorban ismeretelméleti szempontból érdemel figyelmet. A szerkesztő és a szerzők elsősorban a deskriptív és ideográfikus történetírás gyakorlatával igyekeznek szakítani, így pl. a természettudományokhoz hasonlóan, a történeti jelenségek törvényszerűségei körében is ugyanolyan ok és okozati viszonyokat kívánnak feltárni. Wolfgang Küttler érvelése alapján ilyen pl., hogy a késői feudalizmus korszakában a kapitalizálódási tendenciák – csíra formában – megjelennek (mint pl. a kihelyezéssel manufaktúra Hollandiában), olyan kauzális összefüggések következtében, mely ok–okozati viszony párhuzamai a természettudományokban is megfigyelhetők.

A második tanulmánykötetben található Rolf Barthel dolgozata, mely szintén több és már jelzett mozzanatot említ. Mint ahogy a bevezetőben jeleztük, a cselekvésfilozófia stratégiája miatt, illetve a hominid evolúció következtében az állatvilágból kiváló ember öntudatosan cselekvő egyénné válik, az NSzK tudományában is használt cselekvésemélet, vagy németül a „Handlungstheories” szerint. A jelzett szerzőnél megfigyelhető az emberi öntudatos célirányos cselekvés más gyökerű gondolata, a „zweckrationale Tätigkeiten” elmélete, mely elsősorban a marxi cselekvésemlethez jelent visszacsatolást. Rolf Barthel az angolszász strukturális és funkcionális antropológiából kiindulva elsősorban a szükségletek kielégítése és annak formáin keresztül vezet le a társadalmi egyenlőtlenségek geneziséét. A bronzkorszakból visszamaradt gazdagabb depozítletek a szükségletek elterő mivolta következtében jelzik a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását és ennek következtében az egyes formációkon belül, csíra formájában, a későbbi gazdasági és társadalmi

formációk előzményeit. A neolitikus forradalom elsősorban e korszakbeli társadalmi rétegződöttség következménye, s az egyes társadalmi rétegek között is alakulhattak ki különbségek az igények kielégítése területén, nem beszélve arról, hogy ezzel az időszakkal együttjárt – Barthel szerint – a neolitikus paraszti kisárutermelői forradalom. Így a neolitikus forradalom, vagyis a kisárutermelés forradalma felhívja a figyelmet az ökológiai tényezőre, mely szintén hatással volt és van az emberi társadalmak szerkezetének fejlődésére. Ahogyan az ökológiai és természeti tényezők határozták meg az emberi társadalom fejlődésének kezdeti fázisában a hordák nagyságát és vadászat eredményességét, ugyanúgy a földművelés hozamai is ettől függöttek. Szintén a természeti és ökológiai tényezők határozták meg a nomádok mozgásának és irányának a tendenciáit. Szintén ökológiai tényezők – az öntözéses gazdálkodás szükségessége – döntöttek arról, hogy pl. a földművelés egyes fázisaiban az irrigációs rendszert és annak munkaközpontjait ki kellett alakítani. Ennek a kooperatív rendszerek kialakulásával az orientális despota hatalmának megjelenésével létrejött az a hatalmi piramis is, mely elsősorban a felsőbb társadalmi rétegek és elemek számára – a templomgazdaság felhalmozó jellege következtében, majd pedig a már mások által is jelzett falu–város, mezőgazdaság–kézművesipar közötti munkamegosztás eredményeként – a luxusfogyasztás lehetővé vált. Az igények kielégítésének módozatai, valamint a luxusfogyasztás jelenségei újra és újra jelentkeznek. Werner Sombart szerint a kapitalizmus születésének is hajtómotorja lehet a „Luxus” és „Pracht”, a pompadús luxustermelés és fogyasztás miatt a korai kaptailista társadalmak esetében. Így tehát Rolf Barthel dolgozatában az ökológiai tényezők szerepén, a luxusigények és luxusfogyasztás jelenségének jelzésén túl, feltűnik több helyen a kisárutermelői paraszti gazdaság és termelésének forradalmi jellege. Így nem áll egyedül azzal a kijelentéssel, hogy a kisárutermelői paraszti gazdálkodás kezdetei már a neolitikum korszakáig is visszavezethetők és szerinte a Fronhof jellegű korai allodiális birtokot a későbbiekben is a kisárutermelői parasztságnak veszik körül, majd ugyanúgy a későbbiek folyamán a céhes városi ipari termelés kialakulásakor a céhes polgárok is mezőgazdasági kisárutermelőkkel veszik körül magukat. Nem beszélve arról, hogy a céhes foglalkozással egyidőben ők maguk is járulékos és kiegészítő mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak, és ezen jelenség kezdetei már megfigyelhetők voltak a bizánci birodalom kezdetétől fogva.

Módszertani és elméleti szempontból e tanulmánykötetből még Wolfgang Wachter tanulmánya érdemel figyelmet. A szerző amellett fogal állást, hogy az ideográfiával szemben a generalizáló elvonatkoztató eszközöket kell alkal-

maznunk, a logikai indukción helyett a dedukción eszközöz, vagyis az elméletet a tényekkel kell szembevetnünk és ezen eljárás eredményeként milyen elemek használhatók és tarthatók fenn továbbra is e logikai művelet végzetével. Wachter a cselekvéseméleten túl olyan jellegű összehasonlító kutatási módszer alkalmazásának a híve, amely a természeti anyag statikus képe helyett a társadalmi dinamizmusokat és folyamatokat kívánja feltárni. Ennek következtében a történetírás fegyvertára számára is szükséges a szinchronikus, statikus képi eljárással szemben a diachronikus dinamizmusokat összehasonlító módon feltáró történetírás módszertani és elméleti eszköze. Ezen elméleti eszközök és perspektívák horizontjában a további jelenségek analízise érdemel még figyelmet. Elsősorban a cselekvéseméletet, a „Handlungstheorie”-t alkalmazva pl. felismerhető, hogy a feudalizmus viszonyai közepette a balti tengeri területek kikötővárosaiban – az akkori kereskedőtöke eredményeként, csíra formájában – a korai kapitalista jellegű tendenciák is megjelenhettek. A genetika és összehasonlító, a dinamizmusokat feltáró összehasonlító diachronikus vizsgálatok következtében látható, hogy pl. a korai allódiumon, a Fronhofon is megfigyelhető a robot (ugyan kisméretű) alkalmazása, majd pedig – a poznańi iskola egyik jelentős képviselője, Jerzy Topolski kutatási eredményeit figyelembe véve – ennek bázisa révén, hogyan alakulhatott ki a maga teljessen kifejtett formájában a 17. századra a robotot tömeges mértékben alkalmazó majorsági gazdálkodás.

Az eddigi analízis alapján látható, hogy az NDK – gazdasági nyelven szólva – tervutasításos tudománypolitikája ellenére a nyugat és kelet álláspontjai közötti különbségeket kiküszöbölő tudományműveléssel van dolgunk.

Az NSzK és az NDK tudománya közötti közeledésnek több vetülete van. Ezek közé tartozik az a mozzanat, hogy pl. az NDK tudománya elsősorban a német klasszikus természetfilozófia állásaiból kiindulva közeledik az NSzK tudományosságához, az ott megfigyelhető szellemi áramlatokhoz. Ennek a kérdésnek az elemzése külön tanulmányt érdemelne, erre azonban itt most nincs lehetőség. Mindenesetre jól látható, hogy az NSzK-beli áramlatok átvétele a sajátos NDK-beli körülményekkel miként találkozik. Pl. a kisárutermelés kialakulása a paraszti kisárutermelésnek szinte egy ősi, a neolitikumig visszavezethető misztifikációja következett be. Az NDK-beli tudósok tájékozódása alapján szintén látható pl. a szükségletek kielégítésének problematikája – mely valamikor alapvetően az angol strukturális és funkcionális iskola attribútuma volt – megfigyelhető a történetírás elméletében is. Külön figyelmet érdemel, hogy a cselekvésemélet egyformán – de más bázisból kinövéően – mind a két tudományban megfigyelhető. Érdekes, hogy a jelzett

NDK kötetekben mind a habermasi „Handlungstheorie”, mind pedig a marxista jellegű cselekvésemélet fellelhető. Különösen feltűnő az ideográfikus történettudománynak hadat üzenő összehasonlító, komparatív módszer alkalmazásának javaslata – a történettudomány számára szinchronia versus diachronia módszerének és elméletének propagálásával. Mindezek azt mutatják, hogy amikor az NDK tudományossága a nyugati történetírás módszereit és elméletét igyekszik alkalmazni, abban az esetben a sajátos adottságok következtében ezek az elemek milyen sajátosan adaptált formában jelentkeznek.